

FOLKTRO OCH HÄXOR AV FIL. DR LINDA OJA

Ett avsnitt ur Signums svenska kulturhistoria, Stormaktstiden

Kommer ut i november/december 2005

PER ERICSSON FRÅN Svärdsjö socken i Dalarna föddes i mitten av 1660-talet. I mogen ålder började han verka som botare. Han anlätades av människor från när och fjärran för att bota sjukdomar med hjälp av örtdekokter och offer till bland annat älvorna. Per Ericsson var vad man kallade en »klok».

Denne Per var av allt att döma en from man. Han bad varje morgon och kväll, gick flitigt i kyrkan och deltog regelbundet i syndabekännelse och nattvard. Under predikningarna lyssnade han uppmärksam och ägde också goda kristendomskunskaper. Dessutom verkar han i hög grad ha förlitat sig på Gud och känt sig trygg i förvisningen om Guds närvaro och dagliga hjälp.

För Per Ericsson hängde förmågan att bota sjuka nära samman med hans fromhet. Han hävdade att han hade lärt sig botarkonsten direkt av Gud. I trettioårsåldern hade han blivit allvarligt sjuk. Huvudet och ögonen hade svullnat upp och han hade i tre dagar legat i dvala och inte kunnat tala. Under denna tid tyckte Per att han befann sig på en stege mellan himmel och jord, där små, vackra varelser rörde sig upp och ned, och det var då han lärde sig bota »omedelbarligen av Gud».

Inte bara botarförmågans ursprung utan också Pers förklaring till att han använde denna förmåga hade kristen grund. Under lång tid hade han hållit sin konst hemlig, påstod han, men till sist stod han inte längre ut med att se sina medkristna lida av sjukdomar som han kunde avhjälpa. Per botade inte för att tjäna stora pengar; grannar vittnade om att den ersättning han fick var blygsam. Snarare såg han sig som ett slags Guds redskap i sina sjuka medmänniskors tjänst.

Pers uppfattningar stod i bjärt kontrast mot officiella religiösa och juridiska uppfattningar. Två gånger ställdes han på initiativ av länsman och det lokala prästerskapet inför rätta, första gången 1720 och sedan åter 1726. Båda gångerna befanns han skyldig till brottet vidskepelse och dömdes till kännbara fängelsestraff. Rätten betraktade hans botarverksamhet som ett brott mot Gud och ett uttryck för religiösa vanföreställningar. Per var »en usel syndare» som »irrar sig uti rätta kunskapen om Gud och hans heliga väsende samt det mycket förklenar, såsom skulle Gud vara förbunden vid sådana medel och utvägar, att det onda som å slika rum och ställen finnas att förlika och blidka». Dessutom ansågs Pers botande förleda andra människor till vidskepelse och ogudaktighet.

Oenigheten mellan Per och domstolen är ett tydligt exempel på hur åsikterna om vad som i officiella sammanhang kallades vidskepelse kunde gå isär både under stormaktstiden och senare. Det som den kloke såg som gudagiven och from hjälpsamhet uppfattades av myndigheterna som raka motsatsen – en kränkning av Gud och spridande av farliga och felaktiga föreställningar. Jag ska i det följande med denna oenighet som utgångspunkt skildra hur man på 1600- och 1700-talen såg på det laddade gränslandet mellan fromhet och nyttiga vardagskonster å ena sidan och avgudadyrkan och vidskepelse å den andra. I ett samhälle där religionen var allestädes närvarande och inte bara handlade om människans förhållande till Gud utan i hög grad också om relationerna människor emellan, var gränsdragningen mellan fromhet och vidskepelse viktig. Den hade stor betydelse för synen på världen och de krafter som ansågs verka i den, men också för frågor om samhällsordning och maktförhållanden.

De kloka

De kloka var kvinnor och män som ansågs ha särskilda kunskaper och förmågor på det övernaturliga området. De anlätades av andra och fick i regel ersättning för detta. En del kloka drog till sig ett stort antal hjälpsökande, understundom långväga. När nöden trängde på kunde människor ibland vandra

miltals för att besöka en klok man eller kvinna som de hört talas om och som de hoppades skulle kunna hjälpa dem. Detta är inte att undra på, då det särskilt på landsbygden var ont om läkare och de som fanns många gånger inte kunde erbjuda verksamma botemedel. Klokskapen förefaller under 1600- och 1700-talen inte ha varit tydligt knuten till någotdera könet även om kloka män verkar ha hamnat inför rätta något oftare än kloka kvinnor. En del kunde livnära sig som kloka medan andra bedrev den verksamheten vid sidan av exempelvis jordbruk. Många kloka hade en blygsam position i samhället. De kunde till exempel tituleras tiggare, bödelsänka, gammal stinta, avskedad soldat eller kreatursflåare. Likaså förknippades klokskapen ofta med rörliga grupper som »tattare», zigenare och samer.

De kloka hade många olika benämningar. En del av uttrycken tog fasta på de särskilda kunskaperna, som när man talade om kloka män eller viskvinnor eller någon som kunde mer än andra. Andra beteckningar pekade på de tillvägagångssätt som de kloka använde. Signerskor och signare angav att det rörde sig om folk som brukade signeri, vilket ursprungligen syftade på verbala tekniker men som i praktiken även betecknade andra rituella handlingar. Lövjare och lövjerskor var sådana som ägnade sig åt lövjeri, en term som egentligen betyder sjukdomsbot men som på 1600- och 1700-talen brukade ha samma breda betydelse som signeri. Både signeri och lövjeri användes i regel för att beteckna handlingar med ett nyttigt syfte.⁴ Vi skulle idag kanske tala om magi, men detta var en term som den tidens människor knappt använde annat än i vissa lärda resonemang.

De klokas verksamhet gick främst ut på att bota, skydda eller på annat sätt hjälpa. Att döma av de uppgifter som finns i äldre domstolsprotokoll verkar det främst ha varit i två syften som man anlidade kloka: sjukdomsbot för människor eller djur och återskaffande av stulen egendom genom avslöjande av tjuven. De kloka kunde emellertid även erbjuda hjälp då ens son friade till fel flicka, när det spökade på ens gård eller om man ville veta hur framtiden skulle gestalta sig. En del kloka var specialiserade på ett område, som sjukdomsbot eller spådomar, medan andra tog sig an ett bredare spektrum av uppgifter.

Metoderna som de kloka använde sig av uppvisar stor mångfald. En viktig del utgjordes av det som idag ofta kallas trollformler men som på 1600- och 1700-talen benämndes exempelvis läsningar, signelser eller böner. Många av dessa ramsor var ursprungligen katolska formler som spreds bland allmogen när munkar efter reformationen lämnade klostren och använde sin repertoar av läsningar för att skaffa sig inkomster. Läsningarna varierade i stil, uttryckssätt och längd och de rymmer en hel värld av gångna tiders vardagsbekymmer, krishantering och önskningar i poetisk form. Ett exempel på en from, enkel stil finns i denna signelse, upptecknad i 1720-talets Västergötland. Den skulle läsas tre gånger medan man höll handen på en lidande barnaföderskas huvud.

Jungfru Maria, milda moder,
låna mig nycklar dina,
medan jag låser upp lemmar
och ledamoter mina!⁸

En helt annan ton har en läsning, återgiven efter en Blekingekvinna 1679, som antagligen brukats för att ge framgång vid rättgång. Den börjar på följande storslagna sätt:

I dag skor jag min högra fot
med en segerhuva,
med en stålfot
och med örnemakt
och med den heliga kraft.
Seger skall jag hava,
och seger skall jag tala,
och seger skall i mina kläder
och seger åt mina vägar!

Därefter redovisas hur ovännerna ska oskadliggöras och tvingas till tystnad, och läsningen slutar med att slå fast att vilka skändliga brott man än begått ska ingen komma åt en.

Ofta kombinerades läsningarna med rituella handlingar av olika slag, och dessutom brukades exempelvis örtdekokter, salvor och omslag. För att ge en inblick i de klokas botande verksamhet ska jag beskriva hur den inledningsvis omtalade Per Ericsson gick tillväga. De som kom för att be Per om hjälp brukade ha med sig brännvin och det hällde han i ett brunt glas. Efter att ha rört om i glaset med en stålkniv kunde han i brännvinet se varifrån sjukdomen kommit. Han såg både ur vilket element – vatten, jord eller luft – sjukdomen stammade, och hur den »onda» platsen där patienten fått sin åkomma såg ut. När diagnosen på så sätt blivit ställd skedde botandet med hjälp av dels örtdekokter till patienten, dels gåvor till de väsen som enligt Per orsakat sjukdomen.

Örterna, bland andra Johannesört, plockades på midsommarafton och kokades sedan i vatten eller svagdricka. De patienter som hade invärtes sjukdomar skulle dricka denna örtdekokt blandad i det brännvin som Per använt vid diagnosen. Om sjukdomen i stället satt i kroppens yttre delar skulle patienten smörja in sig med avkoket.

Gåvorna skulle lämnas på det ställe som sjukdomen kommit från och som Per sett i brännvinsglaset. Det skulle gå till så att man skavde litet silver samt tog några spännen eller knappar ur patientens kläder och lade alltsammans i dricka. Man kunde även ha i knappnålar, mässing, mynt och salt. Drycken skulle sedan kastas baklänges över ena axeln på den »onda» platsen, varpå man genast skulle gå därifrån utan att se sig om. Proceduren skulle upprepas tre kvällar i rad. Tanken var att det på de »onda» ställena fanns sjukdomsalstrande väsen, exempelvis älvor, som tog emot drickat och dess innehåll i förlikning och sedan befriade människan från sjukdomen. Ibland hade den sjukdomsdrabbade förargat älvorna genom att kasta vatten på fel plats, andra gånger verkar det ha räckt med att man varit på ett »ont» ställe. Pers hustru Margareta hade till exempel en gång fallit i en bäck och därav blivit så sjuk att hon tvingades ligga till sängs. Frisk blev hon först efter att Per kastat ut lite silver och några spännen ur hennes tröja på stället där hon ramlat.

Jämför man Pers botemetoder med vad som är känt om de tillvägagångssätt de kloka i allmänhet brukade använda framstår han som en synnerligen traditionell botare. Många andra kloka kvinnor och män tittade också i brännvinsglas för att ta reda på sjukdomens ursprung, kokade örter som blivit plockade på midsommarafton och erbjöd gåvor, gärna metallföremål, åt de väsen – älvor, troll, vittror eller andra – som ansågs ha orsakat sjukdomen. De klokas sammanlagda uppsättning av behandlingar och konster var dock förstås betydligt större än så, både när det gällde sjukdomsbot och annat.¹¹

Det är viktigt att understryka att åtgärderna inte bara vidtogs av professionella kloka utan även av många andra människor som gjorde det antingen för att lösa sina egna problem eller för att hjälpa en granne eller anförvant. Hur spridda sådana kunskaper och färdigheter var går inte att säga, men det står klart att de inte enbart fanns bland de kloka. De hade aldrig monopol på att använda övernaturliga konster för att hantera eller förebygga livets mindre och större kriser.

De klokas ståndpunkt

De kloka hade förstås ingen gemensam och enhetlig inställning till sin verksamhet. Det går dock att skönja vissa återkommande inslag, synsätt och argument som tillsammans ger en bild av hur de kloka hävdade sitt perspektiv och skildrade sin verksamhet i ett positivt ljus.

Hjälpsamhet och jordisk lycka var nyckelord i de klokas syn på sina konster. De betonade gärna att de gjorde nytta och hjälpte sina lidande medmänniskor. De gjorde med andra ord det som varje kristen människa borde göra – bistod sin nästa i nöd. Detta bör ses som ett sätt att placera verksamheten i ett fromt sammanhang och peka på att man följt kristna normer för hur man skulle förhålla sig till sin omgivning. Bedyrandet att man endast velat göra väl utgör själva hjärtat i de klokas argumentation. Det var syftet med verksamheten som man framhävde, liksom behovet av den. Det viktiga var att avhjälpa den olycka som inträffat – barnets sjukdom, kons sinande juver, den försvunna silverskeden

eller något annat bekymmer som hotade livet och tryggheten. Man utgick från att det nyttiga syftet gjorde handlingen god och lovlig, och den nytta man fäste avseende vid var mycket konkret och jordisk. Det handlade om människors och djurs hälsa, om att skydda sin egendom och om att främja de sysslor som bidrog till att man kunde sätta mat på bordet. De klokas verksamhet kretsade hela tiden kring människors vardag och innebar ett månande om och bejakande av jordelivet.

Kristen omtanke om nästan utgjorde således ett centralt inslag i de klokas ståndpunkt. Även verksamhetens former hade starka kristna drag. Ritualerna som användes för att till exempel bota sjuka eller få korna att mjölka bättre hade inte sällan kristen prägel. I många av läsningarna figurerade Jesus eller Jungfru Maria och ofta avslutades de med »I namn Gud Fadern, Söner och den Heliga Anden». Man släppte boskapen i vall »inför Jungfru Marie knä», i förvissning om att Gud skulle skydda kreaturen mot vargar, ormar och all annan skada. Man bad Jesus, som själv förvandlat vatten till vin, välsigna ens ölbrygning och man skyddade sig mot skadliga »trollskott» genom att åberopa ärkeänglarna. Det förekom också kortare ordvändningar där man bad om Guds hjälp eller liknande. Ett exempel på detta är de ord som ska ha använts för att bota en kärlekstokig kvinna från Hälsingland: »Gack bort Satan! Gud fader som henne skapat, J[esus] K[ristus] som henne återlöst, och G[uds] h[elige] ande som henne helgat han råder om henne». I flera fall omtalas också att man tog hjälp av regelrätta kristna böner, psalmer och andra formler, som Fader Vår och trosbekännelsen. Dessutom användes kyrkliga föremål som psalmboksblad, oblater och dopvatten samt kristna gester som korstecknet.

Ritualernas utformning kunde således vara starkt religiöst färgad. De klokas verksamhet hade många gånger en kristen inramning även i andra avseenden. Det förefaller inte ha varit ovanligt att utövarna ansåg att de botade med Guds kraft och att de hade hjälp av sin fromhet och gudstro. Så berättade den gotländska boterskan Margaretha Kuskes i början av 1700-talet att hon brukade be Fader vår och sjunga psalmen *Jesus uppå korset stod*, och förklarade att »när man brukar den bön med andakt, kan man fördriva allt ont därmed, kan ock därmed bota alla andra».

Ett sätt att sätta in sin klokskap i ett kristet sammanhang var att mer eller mindre uttalat dra paralleller till bibeln. När Per Ericsson i Svärdsjö beskrev hur Gud lärt honom bota anspelade han på berättelsen om Jakobs dröm:

Och han drömde, och se, en stega stod på jorden, och dess översta ända nådde upp i himmelen: och se, Guds änglar stego därpå upp och neder. Och se, Herren stod där överst uppå, och sade: Jag är Herren, Abrahams din Faderns Gud, och Isaks Gud: det landet, som du ligger uppå, skall jag giva dig och din säd. (1 Mos. 28:12–13)

Även i Pers berättelse finns stegen mellan himmel och jord, liksom de rörliga vackra gestalter bland vilka han befann sig när han kommunicerade med Gud. Per verkar alltså ha jämfört sig själv med Jakob. Precis som denne ingick han en viktig överenskommelse med Gud och fick en avgörande gåva av honom. Ett annat exempel är den barnmorska som på 1680-talet försökt bota genom att föra ett glödande kol runt sjuklingen. Barnmorskan menade att hon bara hade gjort som det står i bibeln, nämligen rökt med eld för att fördriva det onda.

Kloka kunde alltså hämta legitimitet för sin verksamhet ur bibeln. Det yttersta sättet att förbinda sin verksamhet med kristendomen var nog ändå att i likhet med Per Ericsson göra gällande att man fått sin klokskap av Gud. Per anknöt här till en långlivad tradition som funnits både i Sverige och annorstädes i varje fall sedan medeltiden.¹⁶ Traditionen handlade om människor som sades ha fått direktkontakt med Gud eller någon av hans företrädare, exempelvis en ängel. Berättelserna började i regel med att en människa hamnade i ett ovanligt tillstånd – som sjukdom, dvala eller extas – och därigenom avskildes från sin normala tillvaro. Hon fördes ofta till hinsides världar och fick se både hur syndare plågades i helvetet och de saliga fröjdades i himlen. Detta möte med Gud brukade innebära att människan fick ett uppdrag av något slag. Det kunde gälla ett viktigt budskap som man skulle förmedla till sin omgivning, eller att man som Per Ericsson anförtroddes förmågan att bota eller på andra sätt hjälpa sina medmänniskor.

Skildringarna av gudomliga ingripanden utgör dock endast varianter på temat att de klokas förmåga stammade från utommänskliga makter. Enligt andra berättelser var det i stället genom närkontakt med exempelvis »de små under jorden», sjörån eller bergsrån som kloka hade fått sina kunskaper. Gemensamt för de olika påståendena om klokskapens utommänskliga ursprung är att de markerar att de kloka var utvalda och deras kunskaper exklusivt. De kloka hade varit med om något extraordinärt och därigenom fått speciell förmåga och förvärvat en särskild position. Uppfattningen lyser igenom i vissa klokas utsagor om att deras kunskaper inte kunde läras ut till andra människor. Ett exempel är boterskan Elin Pålsdotter från Garpenberg som enligt egen uppgift hade lärt sig bota »av Guds makt». Hennes dotter förklarade 1669 att modern inte kunde föra vidare sina färdigheter till någon annan människa, eftersom det var Gud som »först hade uppenbarat henne den konsten». På samma sätt inskräpte Per Ericsson från Svärdsjö på 1720-talet att hans botekunst inte kunde läras ut, den var en gudagåva som han »av ingen jordisk människa lärt».

Den officiella ståndpunkten

Medan kloka som Per Ericsson såg sin verksamhet som något nyttigt, hjälpsamt och rentav kristligt, uppfattades den helt annorlunda av stormaktstidens andliga och världsliga myndigheter. Den officiella inställningen till de klokas rituella handlingar var uttalat negativ. De betecknades som vidskepelse eller i vissa fall till och med som avgudadyrkan, djävulskonster eller trolldom, och betraktades som både syndiga och brottsliga. Vidskepelse fungerade ofta som ett samlingsnamn för signeri, lövjeri och spådom. Hit räknades inte bara sjukdomsbot av det slag som Per och hans kolleger utövade utan också många andra riter med syfte att göra praktisk nytta, exempelvis försök att återskaffa förlorade ägodelar eller främja olika arbetsprocesser. Några rader ur den kungliga stadgan om eder och sabbatsbrott från 1665 kan illustrera vilka åtgärder som kunde hamna under rubriken vidskepelse:

skall ock all vidskepelse, med signeri, spådom, planetsläsande, eller andra onda och fördömliga konster till att göra sig hård, att vinna lycka med skjutande och jagande, fiskande, agera för rätta, släcka eldsvåda, etc. Item offra på särdeles orter, vid trä[d], sjö, källor, därvid till en stor del Guds heliga namn missbrukas, allvarligen och strängeligen vara förbjudet [...]

Det är värt att notera att vidskepelse här hade en delvis annan innebörd än vi idag brukar lägga i ordet. Vidskepelse i vår mening handlar om något som per definition är verkningslöst och baserat på inbillningar och missuppfattningar. I stormaktstidens lagstiftning och rättskipning innebar vidskepelse i stället förbjudna handlingar. Deras eventuella verkan ägde ingen rättslig betydelse, det avgörande var att man hade handlat på ett förbjudet sätt. Inte heller utgjorde syftet någon viktig del i den rättsliga definitionen av vidskepelse. Sjukdomsbot, lyckosamt fiske och så vidare var inte förbjudna i sig, utan det var de vidskepliga metoderna som var straffbara. När jag i det följande använder termen vidskepelse sker det i den betydelse som ordet hade i officiella sammanhang.

Bestämmelser om vidskepelse fanns på flera ställen i de lagar och förordningar som gällde under stormaktstiden, och rättsläget var allt annat än entydigt. I några medeltida lagar, som antagligen fortfarande ansågs giltiga, stadgades böter för vidskepelse. Tonen blev märkbart strängare i olika stadgor, beslut och lagförslag från 1500- och 1600-talen, något som har paralleller i utvecklingen i länder som Norge, England och Skottland. Under Gustav Vasas tid slog man således fast att vidskepelse var »livs sak» – alltså ett brott som man skulle sona med döden – och att de som ägnade sig åt sådant skulle brännas. På 1600-talet fanns bestämmelser om att utövaren skulle slås i halsjärn och sättas i straffarbete eller, ännu värre, förlora öron och näsa. Bålet var fortfarande ett tänkbart alternativ. Dessutom betraktades bibeln som giltig lag och där förekom ett antal stränga påbud om sådant som på 1600-talet räknades som vidskepelse. Ett steg mot större entydighet togs i och med en stadga från 1687 där vidskepelse belades med böter, fängelse, risslitning eller gatlopp, »allt som brottet och personen är till». Denna bestämmelse kom att åberopas ofta och utgjorde det huvudsakliga

lagrummet på området fram till 1734 års lag, då påföljderna – nu enbart böter och fängelse – ytterligare preciserades.

Lagstiftningen kring vidskepelse ingick i ett större komplex av bestämmelser som rörde förbjuden övernaturlig verksamhet. Man kan urskilja tre brott som ofta behandlades som sammanhängande och som inte alltid var strikt åtskilda men ändå framträder som olika förseelser, särskilt från straffrättslig synpunkt. Vid sidan av vidskepelse ingick trolldom och djävulsförbund i detta komplex. Trolldom innebar i allmänhet övernaturliga gärningar med skadligt syfte. Det kunde handla om att vålla skada genom att gräva ned skelettdelar under offrets tröskel eller sticka en nål i ovännens hårstrå. Med hjälp av trolldom ansågs man kunna orsaka sjukdom och död för både människor och djur men också allehanda andra olyckor, till exempel otur i kärlek, misslyckat fiske, sinande kor, riven boskap och omkullvälda sädeslass. Fram till slutet av 1600-talet sågs trolldomen som nära besläktad med förgiftning, också det ett sätt att vålla skada utan att, med historikern Bengt Ankarloos ord, »förknippas med yttre våld». Djävulsförbund innebar att en människa uttryckligen lovade Satan sin själ, i regel i utbyte mot jordiska fördelar som pengar, färdigheter eller framgång. Trolldom och djävulsförbund ansågs vanligtvis vara grövre brott än vidskepelse och belades ofta med strängare straff.

Den officiella uppfattningen var att vidskepelse visserligen kanske kunde göra nytta men att den var högst skadlig på ett religiöst plan. Vidskepelse ansågs på flera sätt vara ett brott mot Gud och religionen. Biskop Laurentius Paulinus Gothus förklarade 1617 att den som brukade vidskepelse bröt mot såväl det första som det andra budet. Vidskepelse innebar att man satte lit till andra makter än Gud, trots att man enligt det första budet ska hålla sig till Gud allena. När man i sina ritualer använde bibelord eller nämnde Gud bröt man också mot det andra budet som förbjuder missbruk av Guds namn.

Vidskepelse medförde sålunda ett slags misstroendeförklaring mot Gud. Det var heller inte fråga om vilka andra makter som helst som man sökte hjälp hos; i många officiella sammanhang klargjordes att vidskepelse endast kunde få verkan med djävulens hjälp. Ibland förutsattes det att djävulen lärde ut vidskepelse till människor och det fanns också företrädare för åsikten att den som nyttjade vidskepliga konster därmed ingick en pakt med djävulen, dock utan att själv nödvändigtvis vara medveten om det. Under den hjälpsamma ytan dolde sig alltså en fruktansvärd hemlighet. Det som verkade nyttigt och välvilligt byggde i själva verket på den mest illvilliga kraften. Hälsingeprosten Olof Broman sammanfattade det hela kärnfullt: »ehuru gott som Hin Onde synes göra, så är det idel ont».

Det korrekta sättet att bete sig vid sjukdom eller annan olycka var att förlita sig på Gud och, i förekommande fall, naturliga botemedel. De senare var tillåtna eftersom Gud försett människan med dem. Fann man ingen bot skulle man helt enkelt ha tålmod och fortsätta att be till Gud. Man fick aldrig ta till förbjudna konster, för det var bättre att vara sjuk än att bli frisk med djävulens hjälp. Här fanns, som synes, en tydlig skillnad mot de klokas ståndpunkt, som ju framhävde det välvilliga syftet med verksamheten och människors behov av den. Myndigheterna valde alltså att tona ned avsikten och behoven för att i stället slå ned på de fördömliga metoderna, deras djävulska karaktär och deras allvarliga religiösa konsekvenser.

Motståndet mot vidskepelsen riktades inte bara mot de kloka utan mot alla som använde sådana metoder. Myndigheterna gick dock hårdast åt de kloka och bestraffade dem strängare än andra. Man menade nämligen att de kloka var särskilt skadliga och straffvärda eftersom de förledde andra och genom sin verksamhet bidrog till att sprida de förbjudna konsterna.

Kampen mot vidskepelsen

Från kyrkans, rättsväsendets och den världsliga överhetens sida bedrevs kampen mot vidskepelse på flera olika sätt. Det har redan antytts att bestämmelserna under 1500- och 1600-talen blev strängare än tidigare, och straffsatserna skärptes markant. Samtidigt formulerades lagtexten ofta vagt både när det gäller de brottsliga handlingarna och påföljderna, vilket gav de dömande stort tolknings- och

manöverutrymme. Vagheten tog sig bland annat uttryck i luddiga gränser mellan vidskepelse och trolldom. Som framgått brukade man med vidskepelse avse ritualer och konster i välvilligt syfte, medan trolldom innebar ritualer som användes för att orsaka sjukdom, död och annan skada. När nu trolldom och vidskepelse klumpades ihop i lagstiftningen och sammanfördes under benämningar som »djävulskonster» eller liknande innebar det att de välvilliga och de skadliga ritualerna drogs över en kam. Den bakomliggande avsikten med lagstiftningen kan också mycket väl ha varit att »smita ned» de välvilliga ritualerna med trolldomens negativa klang, för att därigenom avskräcka folk från vidskepelse.

I praktiken tillämpades vanligen inte de strängaste straffen och man dömde i regel inte folk till döden för att de brukat vidskepelse. Domstolarna gjorde skillnad på trolldom och vidskepelse, varvid vidskepelsen behandlades mildare. Icke desto mindre kunde påföljden bli kännbar för kloka kvinnor och män: de pryglades, sattes i fängelse på vatten och bröd och förvisades från sina hemorter. Det var dock snarare fråga om att statuera exempel i enstaka fall än att bedriva massjakt på kloka. De som rannsakades och dömdes för vidskepelse var jämförelsevis få. Den kampanj mot vidskepelse som var särskilt intensiv under slutet av 1600-talet och 1700-talets förra del handlade i första hand om propaganda, inte om förföljelse av utövarna.

Inte heller finns det fog för att se de stora trolldomsprocesserna som i huvudsak riktade mot de kloka. Liksom i många andra områden i Europa och Nordamerika hölls i delar av det svenska riket massrättegångar mot »häxor». Sammanlagt kom närapå tre hundra människor, i första hand kvinnor, att avrättas. Först att drabbas var Åland, där stora trolldomsrättegångar inleddes 1666. Med början år 1668 hölls under flera år omfattande processer på många orter i Svealand, Norrland och Bohuslän. Större rannsakingar förrättades också i de svenska garnisonerna i Estland och Ingermanland. I mitten av 1670-talet nådde processerna huvudstaden, där de fick ett tämligen abrupt slut efter att det påvisats att vittnen farit med osanning. Ännu under 1680-talet hölls dock omfattande trolldomsrättegångar i Österbotten, och samma slags processer förekom i Dalarna och Värmland även under 1700-talet, om än i mer begränsad omfattning. På de flesta ställen utgjorde anklagelser om resor till Djävulens gästabad i Blåkulla, och särskilt medförandet av barn, processernas huvudtema, men i en del områden handlade beskyllningarna i stället övervägande om skadliga trollkonster.

En del kloka återfanns visserligen bland de anklagade och dömda »häxorna», men beskyllningar och misstankar riktades även mot många andra, och för flertalet av de drabbade finns inga uppgifter om att de skulle ha varit kloka.³¹ På vissa orter passade man på att under dessa omfattande trolldomsrannsakingar visa sitt ogillande av kloka och andra som brukade vidskepelse. I Rättviks socken i Dalarna, där det 1671 hölls massprocesser mot trolldomsmissstänkta, valde myndigheterna att tona ned Blåkullamotivet. Istället kom rannsakingarna att utmynna i vad som snarast kan ses som en uppfostringsinsats riktad mot varjehanda oönskade kulturyttringar bland folket.

När en klok eller någon annan blivit anklagad i rätten för vidskepelse passade man ofta på att utnyttja målet för att inskräpa och verkligen nå ut med sitt budskap. Detta skedde inte endast genom det straff som utdömdes och verkställdes. Den anklagade fick också finna sig i att strängeligen förmanas och fördömas inför rätta. Han eller hon kunde också hotas och varnas för vad som skulle hända om brottet upprepades. Många gånger innehöll domen dessutom ett beslut om att den anklagade skulle undervisas av prästerskapet. Det hände till och med att hela församlingen skulle undervisas och få lära sig hur syndig och olovlig vidskepelsen var. Vid ett tillfälle gavs budskapet särdeles eftertryck. Det var när häradsrätten i Torstuna i Västmanland 1739 beslutade att den berghäll med »älvkvarnar» (skålgropar) där ortens folk hade ägnat sig åt vidskepligt offerande skulle sprängas bort, brännas och förintas.

Det världsliga straffet för vidskepelse kombinerades gärna med en kyrklig påföljd, kallad uppenbar skrift. Genom denna ritual skulle den brottslige offentligen försonas med församlingen och ånyo emottagas i gemenskapen, men den tjänade i praktiken också som ett skamstraff. Uppenbar skrift skedde i kyrkan och utgjorde därmed ett ypperligt undervisningstillfälle. Den som gjort sig skyldig till vidskepelse fick inför hela församlingen bekänna sin synd, betyga sin ånger och lova att bättra sig. Både här och inför domstolen skedde inte bara ett utpekande av den som förbrutit sig utan också en

definition av vidskepelse. Eftersom det rådde delade meningar om vad som skulle betraktas som vidskepelse, liksom var gränsen mellan det tillåtna och det förbjudna gick, var det värdefullt för myndigheterna att få tillfälle att peka på konkreta vidskepliga handlingar och brännmärka dessa som syndiga och otillåtna.

Prästerna skulle varna sina åhörare för vidskepelse även i den kyrkliga vardagen – i predikningar, vid förhör, i enskilda samtal och i samband med kyrkliga förrättningar av olika slag. De skulle förklara för församlingsmedlemmarna hur det egentligen förhöll sig med vidskepelsen och fromheten samt visa dem hur man höll sig på rätt sida om gränsen. När ett barn döptes kunde prästen till exempel ta tillfället i akt att kritisera människor som utförde vidskepelse på sina små.

Någon motsvarande iver att upplysa, förmana och varna människor för det avskyvärda och förbjudna med skadliga trolldomskonster kan inte förmärkas. Förklaringen är att det här inte förelåg samma oenighet som i fråga om vidskepelse. Alla var överens om att det var vedervärdigt och brottsligt att ägna sig åt trolldom. Ingen behövde övertygas om detta.

Det fanns också en fara med att högljutt predika mot vidskepelse. Risker var att man kunde dels inspirera människor att utöva vidskepelse, dels sprida onödig kunskap om vidskepliga handlingar. Mot slutet av stormaktstiden tenderade överheten allt mera att i stället försöka tiga ihjäl vidskepelsen. Man förordade mer kortfattade och mindre detaljerade formuleringar i lagtexterna och i 1686 års kyrkolag förbjöds prästerskapet att »namngiva och beteckna några stumma, och hos oss i gemen obekanta synder, vidskepelser och missbruk, vilkas omrörande, mera länder till förargelse, än förbättring». Från kyrkans sida skulle man också se till att människor inte fick tillgång till kyrkliga föremål som kunde komma till användning vid vidskepliga handlingar. Dopvattnet skulle hällas ut genast efter ett dop och nattvardsbrödet och vinet föras undan och förvaras säkert. Varken ord eller föremål skulle ge människor uppslag till vidskepelse. Dessutom kunde man som myndighetsperson försöka förmå folk att avstå från att anlita kloka gubbar och gummor genom att själv erbjuda tillåtna former av sjukdomsbot för både människor och djur. De förbjudna konsterna skulle alltså på olika sätt hamna i skymundan och förhoppningsvis glömmas bort och försvinna.

Fromhetens gränser

Motsatsförhållandet mellan de kloka och myndigheterna kunde således vara skarpt. Deras mot varandra stridiga ståndpunkter var emellertid varken självklara eller förutbestämda. Bibeln och traditionerna kan alltid tolkas på flera olika sätt, och den innebörd man ger begrepp och berättelser är på intet sätt given. Det är därför intressant att fråga sig varför motsättningarna var så starka och vad som låg bakom de olika uppfattningarna.

Låt oss börja med den officiella ståndpunkten. För att förstå varför den så kallade vidskepelsen blev så strängt betraktad av stormaktstidens kyrkliga och världsliga myndigheter måste man beakta de stora omvälvningar som präglade 1500- och 1600-talens Europa. Perioden kännetecknades av de starka, centraliserade statsmakternas framväxt. I Sverige och på annat håll byggde man ut och effektiviserade militär, rättskipning och statsförvaltning. Lagstiftningen utvecklades allmänt mot större stränghet och makthavarnas ambitioner och möjligheter att uppfostra och kontrollera undersåtarna ökade, något som inte minst gällde det religiösa livet. Kyrkan hade splittrats i flera olika konfessioner och företrädarna för de olika läroren strävade efter att dra skarpare gränser runt sin respektive lära. Ansträngningarna att definiera den rätta tron medförde att man också definierade bort en rad ritualer och föreställningar som irrlära, avgudadyrkan, vidskepelse och liknande. Dessa tendenser syns både på den katolska och den protestantiska sidan. Samtidigt blev banden mellan religionen och den världsliga makten allt starkare. Kungar och furstar utökade sin makt över religionen i sina territorier och tillskrevs också ett större ansvar för moral och renlärighet. Misslyckades de med att hålla ordning på sina undersåtar skulle Gud som straff låta svåra olyckor drabba hela riket.

I detta perspektiv blir den hårda attityden gentemot de klokas rituella verksamhet begriplig. Det stränga fördömandet var helt enkelt ett led i kampen om fromhetens gränser. Den så kallade

vidskepelsen var ett sätt för lekmän att ta religionen, dess ord, ritualer och föremål i egna händer. Man stod självständigt i kontakt med Gud och kommunicerade direkt med honom, utan att blanda in prästerskapet. Man bestämde själv hur orden skulle läsas eller när korstecknet skulle göras. Vanliga bondgubbar och hustrur ute i byarna tog alltså på sig delar av prästernas roll. Dessas ensamrätt på att sköta kontakterna med Gud utmanades, liksom den världsliga och kyrkliga överhetens anspråk på rätten att definiera den rätta tron och dess gränser. Hur skulle man få folk att begripa att böner som lästes i kyrkan var tillåten fromhet medan de klokas böner var förbjuden vidskepelse? Den så kallade vidskepelsen utgjorde ett hot mot kyrkans auktoritet och i förlängningen även mot den världsliga makten och hela den religiöst legitimerade samhällsordningen.

Likheterna mellan de klokas ritualer och den officiella kristna religion som utövades och predikades i kyrkorna innebar sålunda ett ifrågasättande av gränserna kring den rätta läran, och ställde till med problem för religionens gränsvakter. Men även olikheterna mellan den påbjudna fromheten och de klokas verksamhet utmanade förmodligen myndigheterna. De konster som de kloka ägnade sig åt hade ju inte bara starka kristna inslag utan inbegrep också många andra ritualer och föreställningar. De kloka förenade de kristna komponenterna med helt andra ingredienser. Folkloristen Jan-Inge Wall har visat hur några kloka kvinnor som levde på Gotland under tidigt 1700-tal på ett självklart sätt kombinerade kristna uppfattningar och kristet färgade botemetoder med sådana som existerade utanför och parallellt med kristendomen. Det handlade om tro på gastar och små underjordiska väsen eller att ormar kan bekämpas genom kunskapen om deras ursprung. Också genom sådana kombinationer ifrågasattes gränserna kring den rätta religionen – vad hörde dit och vad inte? Och hur skulle man kategorisera allt det som inte kunde räknas som renlärt?

Gud på vår sida

Den officiella ståndpunkten – att de kloka ägnade sig åt fördömlig vidskepelse – bör således förstås som ett uttryck för kyrkliga och världsliga myndigheters strävan efter renlärlighet och deras önskan att bevaka och stärka sin egen maktposition. Hur var det då med de klokas ståndpunkt – att verksamheten var gudagiven, nyttig och ett uttryck för kristlig hjälpsamhet? Vilka omständigheter bidrog till att forma den?

En viktig faktor i detta sammanhang är i vilken typ av situationer som de klokas uppfattningar uttrycktes. De upplysningar vi har om de klokas åsikter härrör genomgående från tillfällena där de befunnit sig i en försvarsposition. I huvudsak rör det sig om material från rättegångar där kloka beskyllts eller misstänkts för vidskepelse och riskerat att straffas för detta. Det förekommer också uppgifter som stammar från situationer där kloka utanför rättssalen försvarat sig mot kritik och klagomål, i regel från präster. Vidare befann sig de kloka också i en mer generell försvarsställning gentemot myndigheternas angrepp.

De kloka hade följaktligen all anledning att framställa sig själva som så lite straffvärda som möjligt. Den bild som de gav av sin sysselsättning hade därför ofta en prägel av rättfärdigande. Både inför rätta och i samtal med kyrkans män förklarade många att de inte haft några onda avsikter utan bara velat göra gott och att de inte vetat att det varit fråga om något olovligt. En del försökte dessutom förminska sin skuld genom att påpeka att många andra människor brukade vidskepelse.

Försvarspositionen framkallade emellertid inte bara en defensiv hållning och försök att urskulda sig utan också starka invändningar mot beskyllningarna. Det finns många skildringar av hur kloka med kraft och envishet protesterade mot att deras verksamhet kategoriserats som syndig och förbjuden. En del argumenterade uttryckligen för att deras handlingar borde ses som nyttiga och tillåtna. Det gjorde bonden Olof Persson från Stora Malms socken i Sörmland, som 1704 ställdes inför rätta med anledning av sin omfattande botarverksamhet. Han kunde inte förstå att det skulle vara något fel med det han sysslade med. »Och som han intet inbillat sig vara synd att hjälpa folk som behöva [...], alltså förmodar bliva beskyddad».

Det förhållandet att en del kloka tydligt förknippade sin egen verksamhet med Gud och kristen

fromhet kan också förstås som en försvarsreaktion mot den officiella kampanjen. När myndigheternas representanter fördömde och klandrade de klokas göranden och kopplade samman dem med djävulen, försvarade sig de kloka med att hävda motsatsen: Vi har Gud på vår sida. Våra metoder är fromma. Vi försöker bara hjälpa våra medmänniskor. Anknytningen till traditionen om Guds utvalda kan med andra ord ha varit en motreaktion mot den uppifrån kommande diaboliseringen av de kloka. Nedsvärtningen i predikningar, i lagstiftning och vid rättegångar framkallade distinkta svaromål, framförda på samma religiöst laddade språk. Eftersom de kloka satte ord på sin ståndpunkt i en tydlig försvarsposition tenderade nyanser och eventuella betänkligheter beträffande den egna verksamheten att sorteras bort.

De klokas hänvisningar till Gud och religionen fick inte den legitimerande effekt som de förmodligen hoppats på, utan provocerade i stället ofta myndigheternas företrädare ännu mer. På så sätt ledde Guds och djävulens indragande i argumentationen till att konflikten trissades upp. Några exempel kan belysa detta. Boterskan Elin Pålsdotter, som 1669 hävdade att hennes kunnande stammade från Gud, fick av tingsrätten höra att hon egentligen borde bestraffas som en kättare.⁴³ Smeden Jon Olofsson från Malung hamnade i början av 1700-talet i dispyt med sin kyrkoherde som i förmanande ordalag tog upp ryktena kring smedens »elaka konst» att återskaffa sådant blivit stulet eller på annat sätt kommit bort. Jon påstod att han lärt sig detta av Gud »varpå h.r kyrkoherden skall honom svarat, att av djävulen själv har du den samma bekommit». På våren 1707 stod soldatänkan Carin Olofsdotter från Lista socken i Södermanland inför tinget, anklagad för att bland annat ha botat en pigas tandvärk. Hustru Carin försvarade sig genom att upprepade gånger åberopa Gud och förklara att hon förlitade sig på hans beskydd, vilket fick domstolens representanter att ilska till: hon som talade så mycket om Gud kunde ju redovisa vad Gud egentligen var. När hustru Carin lyckats beskriva Gud tillfredsställande användes detta genast emot henne: »hon som således visar sig hava lärt att känna sin Gud, gör så mycket större synd, att hon därifrån viker och trampar testamentsens blod under sina fötter». Även den västgötska signerskan Anna Thoresdotter bemöttes med stor stränghet när hon 1709 stod inför rätta. Signeriet var till nytta för många, menade Anna, och Jesus själv hade använt samma ord som hon. Domstolen förklarade då att Anna i det närmaste var att betrakta som Djävulens handgångna och hopplöst förtappad.

Det finns anledning att anta att också de klokas sociala och ekonomiska situation påverkade deras ståndpunkt. Det rörde sig, som tidigare framgått, inte sällan om ganska fattiga människor som också kunde befinna sig i en marginaliserad position. För dem kunde de inkomster som verksamheten inbringade därför vara mycket viktiga. Detta utgjorde förstås ett motiv för de kloka att framställa sig som nyttiga och tillbakavisa nedsvärtningen av deras utövning. Lät de myndigheternas påståenden om djävulska och otillåtna konster stå oemotsagda riskerade potentiella kunder att skrämmas bort.

För en fattig klok kunde rättegången faktiskt bli en möjlighet att göra reklam för sig. I rätten var det inte bara myndigheternas representanter som hörde dem utan också många andra människor. Vad de sade vid tinget nådde därmed, både direkt och via det följande pratet om vad som försiggått, ut till viktiga delar av kundkretsen. Därför kunde det vara värt att göra det bästa av situationen och framhålla sådant som vidmakthöll eller rentav stärkte ens rykte som en kapabel klok kvinna eller man – dock utan att orsaka att man rättsligt sett råkade alltför illa ut. Här kan i synnerhet berättelserna om att man fått kunskapen av Gud eller någon annan utommänsklig makt ha varit lägliga att återge, då de framställde ens förmåga som extra kraftfull. Vem ville inte bli behandlad av någon som lärt sig botekonsten av Gud själv? Och vem bestred auktoriteten hos den som fått förmågan att bota av de underjordiska väsen som ansågs orsaka sjukdomarna?

De klokas anknytning till Gud och kristna värden och symboler ska dock ingalunda ses enbart som smart marknadsföring och tillspetsade försvarsstrategier. Många ansåg förmodligen ärligt att de verkade i kristen anda och drevs av genuin övertygelse när de försvarade sig. Även en hel del personer som inte var professionella kloka ställdes inför rätta för vidskepelse, antingen för att ha använt sådana konster för eget bruk eller för att ha anlitat kloka. Det var inte ovanligt att de då ställde sig frågande till beskyllningarna. Många påpekade att de endast velat göra gott och absolut ingen skada, och bedyrade att de inte vetat att de gjort något olovligt. En del försvarade sig väl så eftertryckligt som de kloka.

Historikern Per Sörlin talar om ett slags »nyttotänkande, som präglade det folkliga förhållningssättet till vidskepelse – hur kunde något som var till gagn vara förbjudet och mot Guds vilja?»⁴⁹ Den stränga officiella uppfattningen verkar helt enkelt inte ha varit särskilt väl förankrad bland folket, och när de kloka betonade nyttan och välvilligheten argumenterade de därför i samklang med spridda föreställningar om ett samband mellan det jordiskt goda och det kosmiskt goda.

Uppfattningen om detta samband sammanfattas väl av Ingeborg i Mjärhult, en småländsk klok kvinna som uppmärksammades av Carl von Linné under hans gotländska resa 1741:

Hon hade ofta haft ledsamhet för denna sin trägna *praktik*, och blivit hårt tilltalt så av präster som kronobetjänter och domare, de där trott att hon hade uti sin *praktik* något som stötte på trollkonst, det hon dock ingalunda ville vidgå, utan svarade med samma ord som Christus de farisээр, när de tillade honom, att han utdriver djävlar med *Belzebub*: ty hon sade visa mig någon, att jag har en människa tillfogat ont, så vill jag allt vidgå, men jag har gjort många människor gott, huru skulle jag kunna göra gott igenom det ondas finger? ty då söndrade hans rike sig emot sig själv.

Slutklämmen i Ingeborgs plädering anspelar på ett ställe i Nya testamentet (Matt. 12:26–27) som innehåller en beskrivning av hur Jesus rättfärdigade sitt botande. Den kloka kvinnan liknade sig med andra ord vid Jesus när denne felaktigt misstänktes för att driva ut det onda på olovlig väg. Samma referens gav den anklagade och fängslade boterskan Kerstin Andersdotter i en böneskrift som med all sannolikhet är från 1600-talet. Kerstin Andersdotter hävdade att Gud hade hennes »hand uti läkarekonster välsignat» och att hon »genom Guds nåde och kraftiga hjälp haver helat många människors svåra sjukheter». Icke desto mindre hade hon haft olyckan att bli beskylld för att bota med hjälp av djävulskonster, vilket dock var osant. Till sitt försvar återopade hon det aktuella bibelstället och framhöll att detta var ett argument som hennes beskyllare inte kunde tillbakavisa, såvida de inte ville framstå som Guds motståndare.

Med stöd av bibeln tillbakavisades här åsikten att djävulen skulle vara den bakomliggande kraften vid de klokas botande, skyddande och hjälpande verksamhet. Att göra gott vore helt emot den Ondes intressen! Med Jesus i ryggen tryckte Kerstin och Ingeborg i stället på sambandet mellan hjälpsamma rituella gärningar och Gud. Liknande uppfattningar har Jan-Inge Wall lyft fram i sin studie av boterskor på det tidiga 1700-talets Gotland. Boterskorna ansåg att vissa slags sjukdomar skulle fördrivas med Guds hjälp och att Gud »var en god och förlåtande makt som bistod vid sjukdom». Denna inställning var enligt Wall inte unik för de studerade kvinnorna utan ingick i en mer allmän folklig fromhet.⁵³ Påståendet stöds av uppgifter om den på 1600- och 1700-talen mycket livaktiga offerkyrkoseden. Den byggde på föreställningen att man vid sjukdom eller annat elände kunde öka sina chanser att bli bönhörd av Gud om man skänkte något till en »offerkyrka».⁵⁴ Även här utgick man från en koppling mellan Gud och människans rituella strävan efter bot och hjälp; Gud förväntades belöna och bistå den som använde kristna ord, symboler och platser i nyttiga syften. De klokas argument förefaller alltså ha stämt överens med allmänt omfattade uppfattningar om Guds hjälpsamhet.

Att många kloka ärligt verkar ha uppfattat sin verksamhet som from och kristlig är en sak. Men hur var det med berättelserna om mötet med Gud? Var de kloka som hävdade detta verkligen själva övertygade om att det var så det hade gått till? Man kan av de bevarade källorna inte säkert säga hur det förhåller sig, utan frågan är öppen för tolkning. Folkloristerna Bengt af Klintberg och Jan-Inge Wall står här för två olika betraktelseätt. De har båda analyserat den gotländska kloka kvinnan Brita Biörns påståenden om att hon en tid vistades under jorden och där lärde sig bota sjukdomar. Bengt af Klintberg menar att det rör sig om upplevelser som hon haft vid en svår febersjukdom i barndomen och senare kom att tolka som en resa till underjorden. Brita Biörns berättelse ska enligt af Klintberg förstås som resultatet av en lång tolkningsprocess där hennes erfarenheter under sjukdomen kompletterades av hennes egna och omgivningens föreställningar om de underjordiska och människors vistelser bland dem. Wall menar i stället att Brita Biörns, då hon ställdes inför rätta, medvetet valde att forma sitt svar efter traditionella berättelser. Detta gjorde hon eftersom hon avkrävdes upplysningar

om varifrån hon fått sina kunskaper samtidigt som hon inte ville ange de personer hon lärt sig botandet av. Hennes skildring var helt enkelt ett sätt att slippa säga sanningen.

Båda tolkningarna lägger vikt vid sägner och föreställningar om de små under jorden och utgår från att Brita Biörns satte in sig själv i en befintlig tradition. Det af Klintberg och Wall är oense om är skälet till att hon gjorde det: var det av övertygelse eller för att skydda andra? Båda tolkningarna är rimliga. På samma sätt finns det flera möjliga förklaringar till att vissa kloka under 1600- och 1700-talen påstod att Gud själv hade givit dem deras extraordinära förmåga. Utsagorna kan vara ett uttryck för de klokas övertygelse men de kan också vara resultatet av behovet att rättfärdiga sin verksamhet eller att som professionell klok göra reklam för sig. Orsakerna kan ha skiftat från fall till fall. Att vi här måste erkänna våra begränsade möjligheter att komma åt den verkliga bakgrunden hindrar inte att berättelserna och de reaktioner de väckte är fascinerande i sig.

Mellan ytterligheterna

De motsatta ståndpunkter som jag hittills behandlat ger förstås inte hela sanningen om hur man såg på de klokas konster och annan så kallad vidskepelse. Myndigheternas officiella hållning å ena sidan och de klokas förhållningssätt å den andra utgjorde ytterligheter. De flesta tänkte sig någonting däremellan, en inställning som inte var så fastslagen och entydig utan mer flexibel, överseende och pragmatisk. Det hände också att både präster och företrädare för den världsliga makten sökte hjälp hos kloka kvinnor och män. I sjukdom och nöd gjorde kyrkans män, fogdar, militära befäl, rådmän och deras anhöriga helt enkelt likadant som andra. Kyrkoherden herr Anders i Vätö i Uppland anlidade år 1670 torparen Johan Eriksson från Knutby. Herr Anders hade huvudvärk som han ville bli av med, men han bad också Johan Eriksson hjälpa honom bli framgångsrik i fiske och bryggande.⁵⁸ Ett annat exempel är den sörmländske fräsefogden Mats Grytman som i början av 1700-talet flera gånger anlidade en klok man. Fogden ville ha hjälp med en rad olika ärenden: bota sjukdomar, få en gynnsam relation med sina överordnade och tillförsäkra sig medgång i rättsärenden. Ett av hans brev till den kloke finns bevarat i avskrift. Av det att döma verkar de båda männen ha haft ett vänskapligt förhållande till varandra.

Det finns också belägg för att representanter för kyrka och stat själva använde sig av samma slags metoder som de kloka. Så beskriver Moraprosten Jacob Boëthius i sin syndabekännelse från 1707 hur han en gång försökte hjälpa sin ammande hustru, som led av mjölkstockning, genom att lägga sin penis korsvis över det ömma bröstet. Knepet hade hustrun lärt sig av en annan prästfru. Boëthius var visserligen i efterhand bedrövad över vad han gjort, och lade ut texten om hur han tjänat djävulen och förtretat Gud, men berättelsen visar icke desto mindre att sådana metoder var väl kända i prästkretsar, och också användes där. Om detta vittnar även den »Samling af widskeppelser» som prästen Johan Törner sammanställde senare under 1700-talet. Törner fick många av sina uppgifter från personer tillhörande prästerskapet och andra högre samhällsskikt och det var inte ovanligt att uppgiftslämnarna själva hade praktiserat dessa metoder.

Det stränga fördömande av de kloka och deras så kallade vidskepelse som dominerade den officiella hållningen motsvarades således i praktiken inte av något strikt avståndstagande från de människor som genom sina ämbeten representerade myndigheterna. Lika lite fanns det hos den övriga befolkningen något förbehållslöst stöd för de kloka. Deras förmåga att bota, skydda och hjälpa var visserligen uppskattad men kunde samtidigt anses som farlig. Den som botade kunde kanske också fördärva. Dessutom var vissa av åtgärderna dubbeltydiga, det som var nyttigt för den ena kunde vara skadligt för någon annan. Många av handlingarna byggde på tanken att lycka och framgång var något som kunde förflyttas från en person till en annan. Att man skaffade sig själv medgång kunde alltså innebära en försämring för grannen.

Bekämpningens effekter

Vilken effekt fick då myndigheternas försök att bekämpa de klokas verksamhet och annan vidskepelse bland befolkningen? Systematiska undersökningar saknas men mycket talar för att myndigheternas strävanden allmänt sett misslyckades. Folk fortsatte att både anlita kloka och på egen hand använda så kallat vidskepliga metoder – för detta finns talrika belägg från 1800- och 1900-talen.⁶⁴ Att dessa åtgärder så småningom ändå minskade i betydelse har enligt brittiska och tyska studier inte med myndigheternas fördömanden och bestraffningar att göra. De klokas konster blev i stället utkonkurrerade av andra lösningar, i stor utsträckning grundade på medicin och annan naturvetenskap.

Svårigheterna att genom straff, hot, varningar och förebråelser åstadkomma ändrade handlingsmönster syns också på det individuella planet, i ett kortare tidsperspektiv. Det finns gott om exempel på kloka som trots överhetens bryska ingripanden fortsatte med sin verksamhet. Per Ericsson i Svärdsjö som beskrevs inledningsvis hade först blivit varnad av kyrkoherden och tillsagd att sluta med sitt botande. Då varningen inte gav önskad effekt anmälde kyrkoherden saken till länsman, som i sin tur instämde Per till tingsrätten. Detta skedde första gången hösten 1720, då Per dömdes för vidskepelse och fick stränga förmaningar att hädanefter avhålla sig från botandet, vilket han också lovade. Icke desto mindre var det dags igen sex år senare, då Per åter stod inför tinget eftersom han hade fortsatt att ge bot åt hjälpsökande. Från domstolens sida undrade man hur det kom sig att han inte tagit till sig de förmaningar han fått och den prästerliga undervisning han dömts till. Per skyllde då på att de hjälpsökande varit så många och enträgna att han inte kunnat avhålla sig. Han hade till och med lämnat sitt hem och gömt sig undan för att försöka undvika hoparna av hjälpsökande, men dessa hade väntat så ihärdigt att han till sist ändå måst komma fram och göra dem till viljes. Det står visserligen inte entydigt uttalat i domboken att Pers verksamhet som klok skulle ha ökat efter den första rättegången, men den andra rannsakningens skildring av de många hjälpsökande antyder ändå detta. Åtminstone står det klart att verksamheten ingalunda upphörde och att hans ryktbarhet som botare var stor även efteråt.

En annan klok, Johan Eriksson från Knutby, blev några årtionden tidigare utsatt för betydligt hårdhäntare rättslig behandling, men lät sig ändå anlitas. På 1670-talet dömde Svea hovrätt honom till att löpa sju gatlopp och lade till: »Skall ock han av prästerskapet flitigen undervisas, vad för grov synd denna är, och allvarligen förmanas, framdeles härmed att avstå, så framt han hårdare straff undvika vill.» Följande decennium dök Johan åter upp inför rätta och dömdes till ett ännu hårdare straff: nio gatlopp och skamstraff. Hans kundkrets framställdes nu som mycket omfattande och geografiskt utspridd. Precis som i Per Ericssons fall ligger det nära till hands att misstänka att rättegången i stället för att avskräcka bidrog till att göra reklam för den klokes praktik.

På samma vis förhåller det sig med den tidigare nämnda Brita Biörns, som flera gånger rannsakades och dömdes för vidskepelse. Trots att hon 1722 fick sitta av ett kännbart fängelsestraff fortsatte hon att verka som klok, men försökte hålla det hemligt. På 1730-talet hamnade hon dock åter inför både kyrklig och världslig rätt. Bevarat material antyder att hon efter den första rättegången blev ännu mer känd och eftersökt än tidigare. Redan 1722 var hon en flitigt anlita klok kvinna, men 1737 beklagade sig prästen att »nästan hela landet söka henne om hjälp, och löpa till henne som till en Gud». Brita Biörns dömdes 1738 till att sitta ännu längre i fängelse än hon gjort 1722, men detta fick ingen bestående avskräckande verkan. Både Britas sondotter och dennas dotter kom nämligen att fortsätta i hennes fotspår och bli kända kloka kvinnor.

Överhetens ingripanden mot de kloka förde alltså inte med sig att dessa försvann och det är troligt att uppmärksamheten som de fick vid rättegångarna bidrog till att skaffa dem fler klienter. Frågan är om myndigheterna ändå inte lyckades förändra människors uppfattningar om de kloka och deras konster. Det är ju tänkbart att man fortsatte att anlita de kloka, särskilt som alternativa lösningar många gånger saknades, men att inställningen till dem blev mer negativ. Huruvida detta var fallet är svårt att veta eftersom frågan inte fått någon större uppmärksamhet i forskningen.

Ett sätt att närma sig svaret är att granska hur de kloka ansågs ha förvärvat sina förmågor. Som framgått förekom det att de kloka pekade ut Gud som klokskapens ursprung. Men detta var inte den

enda förklaringen som gavs och långtifrån den vanligaste. Många berättade att de lärt sig av någon annan människa och det förekommer också skildringar av att man blivit klok efter att exempelvis ha ätit en vit orm eller vistats bland de små under jorden. Även i folktroupeckningar från 1800- och 1900-talen figurerar olika slags berättelser om hur de kloka fått sina förmågor, som att de har räddat en groda ur ormens käftar eller varit i kontakt med sjörået eller något annat väsen. Gud omtalas däremot i allmänhet inte som konsternas upphovsman. Den förhärskande föreställningen i folktroupeckningarna var i stället enligt folklivsforskaren Carl-Herman Tillhagens studie av folklig läkekonst, att det var djävulen som skänkt de kloka deras kunskaper. Detta utgör, menar Tillhagen, »något av det mest centrala i folkets föreställningar om den kloke. *Han var i pactum med fan*, alltså en utstött, en avfälling och en gudlös.» Däremot brukade inte 1600- och 1700-talens kloka utmåla sig som djävulens lärjungar. Tyder detta på att den officiella uppfattningen om vidskepelsens djävulska ursprung så småningom kom att slå igenom och ersätta föreställningar om Gud som de klokas läromästare?

Detta vore en förhastad slutsats, av flera skäl. För det första stannar upplysningarna om klokskapens gudomliga ursprung från de kloka själva, medan folktroupeckningarna speglar omgivningens uppfattningar. Det är ju inte konstigt att de kloka ville framstå som gudomligt sanktionerade medan vanliga människor kunde hysa annorlunda föreställningar. För det andra måste man se till situationen i vilken uppgifterna lämnades. De kloka stod inför rätta i en tid då djävulförbund var belagt med dödsstraff, medan folktroupeckningarna tillkom i samtal med personer som intresserade sig för folketro, långt efter att dödsstraffet för djävulspakter avskaffats.⁷² Även detta kan ha påverkat vilka yttranden man valde att göra. För det tredje finns det också från senare perioder belägg för att de kloka ansågs ha fått sina kunskaper av Gud. Det finns folktroupeckningar från Norrland med uppgifter om att gåvan att göra gott stammade från Gud medan skadliga krafter hade sitt ursprung hos djävulen. Dessa föreställningar överensstämmer med en troligen rätt spridd uppfattning om att det jordiskt goda hängde samman med det kosmiskt goda.

Detta hindrar inte att myndigheternas strävanden att nedsvärta de kloka och deras verksamhet ändå fick önskat resultat. Faktum kvarstår nämligen att djävulen hade en dominerande roll i 1800- och det tidiga 1900-talets folkliga berättelser om kloka, medan det på 1600- och 1700-talen nästan bara var myndigheternas representanter som gjorde denna koppling. Att diaboliseringen sedan inte slog an överallt, hos alla och i förhållande till samtliga kloka är inte att undra på; geografiska och individuella variationer är ju inte ovanliga.

Klart står att myndigheterna ännu på 1800-talet kunde stöta på motstånd vid försöken att göra sitt synsätt gentemot de kloka gällande. Ett belysande exempel kommer från kyrkorådet i Skultuna socken i Västmanland 1855. Änkan Christina Abrahamsdotter ställdes där till svars för att hon en längre tid brukat vidskepelse för att bota sjukdomar. Inför kyrkorådet »svarade hon bland annat fåvitskt, att hon måtte få hava sin tro för sig och att hon med sina nu ifrågavarande åtgärder icke gjort något ont utan endast gott». Det senare ledet i försvaret känner vi igen från 1600- och 1700-talen, här kompletterat med ett mer 1800-talsmässigt argument om trosfrihet. Christina Abrahamsdotter hade också stöd bland sina grannar; några ansedda bönder i församlingen »togo ivrigt muntligen hennes parti», vilket märkbart retade kyrkoherden.

Fromhet och vidskepelse var brännande och viktiga begrepp under stormaktstiden och gränserna dem emellan sattes olika av olika människor. Den verksamhet som bedrevs av de kloka, men också av många andra, berörde grundläggande delar av jordelivet som hälsa och försörjning, och hade en stark religiös laddning. De kloka och många andra framställde verksamheten som from och nyttig medan den officiella ståndpunkten talade om djävulsk vidskepelse. Denna officiella hållning fortlevde långt efter att den svenska stormakten gått i graven, men kom under 1700-talet att långsamt ändra ton. Det blev mer hänskratt och sarkasmer än förfaselse, och man började allt oftare se kloka som bedragare snarare än

djävulens hantlangare. Gränsen mellan gott och ont blev mindre viktig och i stället betonades skiljelinjen mellan verkligt och överkligt.⁷⁵ Men det är en annan historia.